

Vosylius Sezemano pažinimo teorija: intuicija, logika ir dialektika

Dalius Jonkus

Vytauto Didžiojo universiteto
Humanitarinių mokslų fakulteto
Filosofijos katedra
E. paštas phenolt@yahoo.com
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-8879-878X>

Santrauka. Nikolaius Hartmannas pažinimo logiką aiškino kaip dialektinį procesą, kuris turi atskleisti pačios būties procesualumą. Sezemanas ne tik pratęsia Hartmanno filosofines išvalgas, bet ir jas svariai papildo. Jis taip pat tikrovės pažinimą suprato ne kaip statišku objektų analizę, bet kaip dinamišką ir laikišką tampančios realybės rekonstravimą. Pripažindamas intuicijos ribotumą, jis sugrįžo prie logiškai formuoto žinojimo galimybių. Sezemanas teigia, kad pažinimo loginės konstrukcijos turi išsaugoti sąryšį su pirmine intuicija. Tačiau logiškai formuotas pažinimas yra ribotas dėl savo statiško pobūdžio. Norint atskleisti dinamiškai kintančią būtį yra reikalinga dialektika. Straipsnis pradamas nuo intuicijos ir loginio žinojimo santykio aptarimo, tada nagrinėjama idealios būties problema ir užbaigiama dialektikos reikšmės Sezemano pažinimo teorijoje įvertinimu. Pasak Sezemano, dialektika, skirtingai nuo formaliosios logikos, turi atskleisti, kaip vyksta gyvas pažinimas. Dialektika leidžia būtį analizuoti kaip neužbaigtą ir neapibrėžtą, kaip tampančią ir atvirą begaliniam kismui, ji leidžia susieti atskirą aspektą su visuma.

Pagrindiniai žodžiai: Vosylius Sezemanas, Nikolaius Hartmannas, fenomenologija, pažinimo teorija, intuicija, logika, dialektika

Vasily Sesemann's Theory of Knowledge: Intuition, Logic and Dialectic

Abstract. Nicolai Hartmann interprets the logic of knowledge as a dialectical process that must reveal the processuality of being itself. Sesemann not only extends Hartmann's philosophical insights, but also supplements them significantly. He also understands the knowledge of reality not as an analysis of static objects, but as a dynamic and temporal reconstruction of becoming reality. Acknowledging the limitations of intuition, he returns to the possibilities of logically formed knowledge. Sesemann argues that the logical constructions of knowledge must maintain a connection with primal intuition. However, logically formed knowledge is limited by its static nature. A dialectic is needed to reveal a dynamically changing being. I will begin the article by discussing the relationship between intuition and logical knowledge, then examine the problem of the ideal being and conclude by evaluating the significance of dialectics in Sesemann's theory of knowledge. According to Sesemann, the dialectic, unlike formal logic, must reveal not the ideal laws of thought, but how live knowledge takes place. Dialectics allows one to analyze being as incomplete and indefinite, as becoming and open to infinite change, it allows one to relate a separate aspect of knowledge to the whole.

Keywords: Sesemann, Hartmann, phenomenology, theory of knowledge, Intuition, Logic, Dialectic

Received: 11/05/2020. Accepted: 11/07/2020

Copyright © Dalius Jonkus, 2020. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Marburgo mokyklos neokantininkai pažinimą suprato kaip konstravimą. Remdamiesi gamtos mokslų pavyzdžiu jie teigė, kad reikia pažinti ne tai, kas duota patirtyje, bet pamatinius tikrovės elementus. Mokslinis tikrovės išaiškinimas yra pasaulio konstravimas iš šių grynuoju pažinimu atrastų elementų ir jų tarpusavio sąryšių dėsningumų nustatymas. Tačiau logiškai racionalus pažinimas negali aprėpti visų pasaulio būties niuansų. Hartmannas, remdamasis fenomenologiniu metodu, kritikavo neokantišką pažinimo teoriją, kuri nepripažino ontologinių prielaidų svarbos. Fenomenologija reikalavo atsigręžti į pačius daiktus ir tai, kaip jie yra duoti. Fenomenologinė duoties intuicija buvo priešinga neokantiniam žinojimo konstravimui. Neokantinis idealizmas apriorinius principus (formas, dėsnius, esmes, kategorijas) priskyrė grynojo pažinimo sričiai ir supriešino su tuo, kas duota empiriškai. Fenomenologinė pažinimo samprata teigė, kad apriorinės struktūros gali būti atrandamos pačioje empirinėje duotyje. Hartmannas sekdamas Husserliu ir Scheleriu siekė apmąstyti, kaip keičiasi logikos kategorijos, kai pažinimas suprantamas ne kaip tikrovės konstravimas, bet kaip duoties aprašymas. Reali logika turi remtis ne mokslo sukonstruotais dėsniais, bet pačių daiktų ir jų duoties struktūromis. Ontologija turi būti fenomenologinė, nes ji turi atsižvelgti į skirtingų būties sluoksnių duoties skirtumus. Hartmannas plėtojo materialinio *apriori* koncepciją. 1914 metais tarptautiniame *Logos* žurnale publikuotame straipsnyje *Apie apriorinį pažinimą* Hartmannas teigė, kad apriorinis pažinimas yra visų pirma konkrečių objektų pažinimas (1914: 297). Šiuo atveju Hartmannas seka Scheleriu, kuris teigė, kad *apriori* yra ne kantiškasis proto funkcionavimo dėsnis, bet objektyvi patirties objektų struktūra (Scheler 1916: 87). Hartmannas ne tik rėmėsi Husserlio fenomenologija, bet ir kritikavo jo idealizmą. Jis teigė, esą Husserlis suabsoliutina intuicijų galią ir analizuoja jas izoliuodamas ir atskirdamas vieną nuo kitos. Fenomenų deskripcija, pasak Hartmanno, negali būti laikoma galutiniu žinojimu. Pažinimas turi būti maksimaliai paremtas fenomenalia duotimi, bet negali ja apsiriboti. Jis turi vesti anapus fenomenų. Atmesdamas neokantinio konstravimo ir fenomenologinės intuicijos kraštutinumus Hartmannas pažinimo logiką aiškino kaip dialektinį procesą, kuris turi atskleisti pačios būties procesualumą (Pietras 2018).

Sezemanas ne tik pratęsė Hartmanno filosofines išvalgas, bet ir jas svariai papildo. Jis taip pat tikrovės pažinimą suprato ne kaip statiškų objektų analizę, bet kaip dinamišką ir laikišką tampančios realybės rekonstravimą. Verta prisiminti, kad Marburgo mokyklos neokantininkai analizuodami pažinimą kaip begalinį judėjimą link absoliutaus žinojimo taip pat turėjo pripažinti dialektikos svarbą. Galima teigti, kad Sezemanas tęsia jau neokantininkų pradėtą Kanto pažinimo teorijos ir Hegelio būties dialektikos sujungimą. Sezemanas teigia, kad pažinimo loginės konstrukcijos turi išsaugoti sąryšį su pirmine intuicija, būtiškuoju pažinimo turiniu. Tačiau logiškai formuotas pažinimas yra ribotas dėl savo statiško pobūdžio. Norint atskleisti dinamiškai kintančią būtį yra reikalinga dialektika. Dialektika – jungiamoji grandis tarp tiesioginės būties patirties ir jos kalbinės objektyvacijos. Dialektika yra svarbi pažinimo dalis, nes loginės pažinimo formos negali būti visiškai nepriklausomos nuo svarstomų objektų ontologinio turinio, nuo objektų

padėties ir jų paviršiuje pasireiškiančių giluminių struktūrų. Pasak Sezemano, „objektyvi dialektinio metodo vertė priklauso nuo to, kiek giliai jis yra išsaknijęs pačiuose objektuose“ (2010c: 175). Apie Sezemano dialektikos sampratą yra rašęs Alfonsas Vaišvila savo monografijoje *Logikos mokslas Lietuvoje* (1980). Pritariu šio autoriaus tezei, kad dialektika yra integrali Sezemano pažinimo teorijos dalis ir norint suprasti logikos ir dialektikos santykį reikia rekonstruoti Sezemano pažinimo filosofijos visumą (Vaišvila 1980: 181). Straipsnio tikslas – parodyti, kad Sezemanas dialektiką atskleidžia ne tik kaip žinojimo, bet ir kaip būties logiką. Pažinimo logikos apmąstymas atveda prie metafizinių klausimų apie būties ir sąmonės sąryšį. Straipsnis pradamas nuo intucijos ir loginio žinojimo santykio aptarimo, tada nagrinėjama idealios būties problema ir užbaigiama dialektikos reikšmės Sezemano pažinimo teorijoje įvertinimu.

Intucijos ir logiškai formuoto žinojimo santykis Sezemano pažinimo teorijoje

Sezemano filosofijoje pažinimo teorija užima ypatingą vietą. Jis vokiečių kalba publikavo seriją studijų, kuriose aptarė svarbiausias pažinimo problemas. Pirmiausia reiktų išskirti Sezemano studiją, publikuotą Vokietijoje Helmuto Plessnerio redaguojamame žurnale *Philosophische Anzeiger* pavadinimu *Grynojo žinojimo problema* (1927). Trys studijos *Dalykinis ir nedalykinis žinojimas* (1927, žr. 1987a), *Racionalumas ir iracionalumas* (1927, žr. 1987b) ir *Loginis racionalumas* (1930, žr. 1987c) sudaro vieną visumą ir gali būti laikoma vienos knygos dalimis. Albinas Lozuraitis publikuodamas Sezemano pažinimo teorijos tekstų rinktinę teigė, kad pats autorius šias studijas įvardijo kaip tris vieno veikalo dalis. Tačiau šis kūrinys nėra visiškai vientisas. Lozuraitis (1987: 369) taip apibūdina jo sandarą:

Galima spręsti, kad publikuojant pirmąją veikalo dalį, kitos dalys dar nebuvo parengtos – tebuvo tik autoriaus sumanymas, bendras tematinis veikalo planas. Kiekviena dalis yra skirta atskirai problemai ir tarp jų esama logiško nuoseklumo: pirmosios problemos nagrinėjimas parengia ir suformuluoja antrąją, o šios svarstymas savo ruožtu – trečiąją. Tačiau atrodo, kad iš šito problemų ryšio išaugusi trinarė veikalo struktūra yra greičiau atsitiktinė, nes, galimas dalykas, autorius buvo numatęs ją toliau tęsti. Kitaip sunku suprasti atvirą veikalo pabaigą: loginio racionalumo problemos svarstymą autorius atremia į naują, gnoseologijai ypač svarbią problemą – sąvokų statiškumo santykį su realios būties dinamiškumu – ir, užbaigdamas visą veikalą, nurodo, kad šios problemos sprendimas bus galimas tik tada, ‘kai išsiaiškinsime paties tapimo santykį su loginiais principais’.

Sutinku su šiomis Lozuraičio išvargomis, kad minėtos trys studijos sudaro vieną visumą. Tačiau norėčiau patikslinti, kad ne tik šios trys nurodytos studijos, bet ir visos kitos vokiškai parašytos pažinimo teorijos studijos papildoma ir pratęsia viena kitą ir galėtų sudaryti vieną veikalą. Vokiškai publikuota studija *Loginiai dėsniai ir būtis* (1931, žr. 2010a) pratęsia ankstesnius filosofo tyrinėjimus, bet vis labiau akcentuoja pažinimo teorijos sąryšį su kintančios būties ontologija. Galų gale, 1935 metais Sezemanas publikavo

tris straipsnius, kurie apibendrina jo gnoseologinius tyrinėjimus. Lietuviškai – *Mūsų laikų gnoseologijai naujai besiorientuojant* (1935, žr. 1987e)¹, vokiškai – *Apie loginių paradoksų problemą* (1935, žr. 2010b) ir *Apie dialektikos problemą* (1935, žr. 2010c). (Lietuviškai parašyta *Logika* (1929) ir *Gnoseologija* (1931, žr. 1987d) yra įvadai, tačiau šiose studijose Sezemanas pateikia nemažai išvalgų, kurios papildo jo pagrindinius darbus.) Visos studijos išsaugo reliatyvią autonomiją ir tik žvelgiant iš toliau atsiskleidžiančių tarpusavio susietumas. Mano manymu, jau pirmojoje studijoje *Apie grynojo žinojimo problemą*² Sezemanas suformuluoja svarbiausias savosios koncepcijos gaires ir aptaria intuityvaus ir loginio pažinimo sąryšį ir skirtumus, taip pat formuluoja dalykinio ir nedalykinio (objektinančio ir neobjektinančio) žinojimo priešpriešą. Vėlesniuose darbuose Sezemanas gilinasi į statiškos formaliosios logikos ir dinamiškos dialektinės logikos sąryšį, tačiau įtampa tarp duoties ir konstravimo persmelkia visus jo gnoseologijos tyrinėjimus.

Sezemanas pažinimo teorija siekia paaiškinti, kaip tiesioginėje intuicijoje suvokiami dalykai tampa logiškai eksplikuojamu žinojimu. Remdamasis Husserliu Sezemanas teigia, kad kiekvienas mėginimas pažinti yra paremtas savaiminiu objekto duotumu. Kitaip sakant, pažinimą motyvuoja pati duotis. Tačiau šis motyvavimas nėra pažinimo pagrindimas įprastine prasme. Jis nėra toks, koks jis būna pažinimo sferoje tarp dviejų pažintų dalykų (sprendinių). Sprendimai apie pažintus dalykus ir jų sąryšius išeina už pažinimo sferos ribų ir nurodo į ontologinę dalykų padėtį, kuri yra to motyvavimo pagrindas. Pažinimą, pasak Sezemanas, pagrindžia ne kitas pažinimas, bet pati būtis, todėl šis pagrindimas yra ontologinis (ir šia prasme taip pat gnoseologinis), bet ne specifiskai loginis (Sezemanas 1987b: 132). Intuicija yra būtinas pažinimo pradžios taškas, bet ji yra nepakankama. Intuicijos akivaizdumas įsisąmoninamas tik tada, kai ji yra reflektuojama. Dalykų padėties pagava įvyksta tik suobjektinant intuiciją. Šia prasme pagava yra išėjimas už paprasto duotumo sąmonės ribų ir įvyksta per objektinančio pažinimo aktą, kurio loginė išraiška yra sprendinys. Žinojimas nėra tiesioginis, nors jis prasideda nuo tiesioginės intuicijos, bet jam realizuoti yra reikalingas bendrybės tarpininkavimas. Sezemanas parodo, kad intuicija yra akivaizdi ne pati savaime, bet tik reflektyviai ją apibrėžiant ir suobjektinant. Loginis racionalumas turi būti motyvuotas ontologine duotimi, kuri pati savaime atrodo kaip iracionali:

Taigi pažinimo struktūroje tiesioginei intuicijai priklauso dalykinis prioritetas. Ji yra bet kurios dalykinės pagavos pradžia ir pagrindas. Bet pačiam pažinimui, jo raidos laiko požiūriu, pirmas dalykas visada yra tai, kas gauta per tarpininką. Vos tik jis pirmą sykį susimąsto pats apie save, jis atranda save jau kaip tarpininkaujama ir būtent – tarpininkaujama sąvoką. Ir tik žvelgdamas atgal, reflektuodamas savo realias prielaidas, jis įsisąmonina savo intuityvią kilmę. Tad visai natūralu, kad reflektuojanti sąmonė, vos tik pamėginusi išsiaiškinti, kas yra racionalumas, protingumas, tariasi išvelgusi, kad sąvokų tarpininkavimas pripažįstamas specifine

¹ Laiške, rašytame Aleksandriui Koire, Sezemanas siūlo parengti šią studiją publikuoti prancūziškai. Sezemanas noras publikuoti savo studiją Prancūzijoje, matyt, buvo susijęs su politinio režimo pasikeitimais Vokietijoje. Po 1935 metų Sezemanas Vokietijoje nebe publikavo nė vieno teksto.

² Šią studiją laikyčiau įvagine, nes joje yra aptarta Sezemanas pažinimo teorijos visuma. Tačiau ji buvo publikuota vėliau nei studija *Dalykinis ir nedalykinis žinojimas*.

racionalumo savybe, tai pradeda rodytis, kad, priešingai, intuityvioji pažinimo dalis, kuri yra tiesioginė, sąvokų netarpininkaujama, turi būti apibūdinama kaip iracionalumas, kaip tai, kas neparemta protu. (Sezemanas 1987b: 134)

Sezemano pažinimo teorija atskleidžia, kad žinojimas galimas tik kaip objekto intuicijos konvertavimas į loginius sprendinius ir apibrėžimus, kuriems tarpininkauja bendrosios sąvokos. Žinojimas yra grindžiamas intuicijomis, bet formuluojamas loginiais sprendiniais. Pažinimas tikrąja prasme pasiekiamas tik jį išplėtojant kaip logiškai formuotą žinojimą. Sezemanas įsitikinimu, gnoseologija ir logika yra glaudžiai tarpusavyje susijusios ir jos abi remiasi ontologine objekto duoties prielaida. Sezemanas 1929 metais išleista *Logika* atskleidžia loginio žinojimo savitumą ir susieja jį su pažinimo teorija bei ontologija. Ji remiasi ta pačia pažinimo schema kaip ir gnoseologijoje. Pažinimas prasideda nuo intuicijos ir dalykų padėties pagavos ir turi įgyti logiškai formuoto žinojimo statusą. Tai, kad intuicija be sąvokų negali būti įsisavinta, teigė jau Kantas. Sezemanas šiuo atveju juo seka, bet pats sąvokų tarpininkavimas nėra labai aiškiai suformuluotas. Neaišku, ar sąvokos yra intelekto, ar pačiuose dalykuose. Intuicijos ir logiškai formuoto žinojimo įtampą Sezemanas apmąsto pasitelkdamas realios ir idealios būties dialektiką.

Loginis racionalumas ir idealiosios būties problema

Sezemanas lietuviškai parašyta *Logika*, kuri buvo kaip įvadas studentams, papildo ir paaiškina daugelį jo pažinimo teorijos studijose suformuluotų minčių. Logiką Sezemanas aiškina kaip bendrąją mokslinio žinojimo metodologiją. Pažinimas gali būti tiriamas ne tik gnoseologijos ar psichologijos požiūriu, bet ir logikos. Tačiau loginis žinojimo tyrinėjimas yra nukreiptas į žodžiais suformuluotas mintis. Pažinimas prasideda nuo pagavos, percepcijos, intuicijos ir tik vėliau jis įgyja logiškai suformuotų minčių pavidalą. Šios suformuotos mintys ir jų sąryšių struktūra yra logikos tyrinėjimo objektas:

Štai šita minčių ir jų sąryšių struktūra, kuri nepareina nei nuo subjekto potyrių, nei nuo objekto prigimties, vadinama *minčių logiška forma, arba lytim. Ją ir visus jos pavidalus ištirti kaip tik yra logikos uždavinys*. Čia jau aišku, kad logikos objektas skiriasi, kaip nuo gnoseologijos, taip ir nuo psichologijos objekto. Visi trys mokslai tiria pažinimą ir mąstymą, bet kiekvienas tam tikru ir atskiru atžvilgiu. Psichologija tiria mąstymo procesą, kaip sielos reiškinį, gnoseologija – santykį tarp minčių ir mąstomų objektų, pagaliau logika tiria minčių ir jų junginių struktūrą, arba sąrangą, jų formas, arba lytis. (Sezemanas 1929: 11)

Sezemanas ypač akcentuoja logikos neredukuojamumą į psichologiją ar gnoseologiją. Loginiai sprendimai nepriklausomi tiek nuo subjekto potyrių, tiek nuo objektų, į kuriuos tos mintys yra nukreiptos. Kaip pavyzdį Sezemanas pateikia iš geometrijos mokslo paimtą sprendinį, kad tiesioji linija yra trumpiausias nuotolis tarp dviejų plokštumos taškų. Loginio sprendimo sąranga nekinta nuo to, kas jį mąsto, kur, kada ir ką tas sprendžiantysis patiria. Liniją galima įsivaizduoti vienaip ar kitaip, bet sprendimo struktūra pasilieka ta pati. Dar daugiau, Sezemanas taip pat pažymi, kad šio sprendimo turinys yra nepriklausomas ir nuo kalbos, kuria jis formuluojamas. Sprendimo reikšmė nesikeičia, jei jis formuluojamas ne

lietuviškai, bet rusiškai arba lotyniškai. Taip yra todėl, kad žodžiai esą tik pažymi mintis, bet su jomis nesutampa. Mąstymas nors ir yra glaudžiai su kalba susijęs, bet jo esmė nuo kalbos nepriklauso. „Mes galime mąstyti ir be žodžių. Sąryšis tarp minties ir vieno arba antro žodžio nėra būtinas ar esmingas, bet turi tik lygtinės reikšmės. Ta pati mintis gali būti išreikšta įvairių kalbų įvairiais žodžiais“ (Sezemanas 1929: 20). Sezemanas, apibrėždamas logikos objektą ir pabrėždamas jos neredukuojamumą į gnoseologijos, psichologijos ar kalbotyros tyrinėjimus, atskleidžia loginės būties savitumą. Kaip jau nurodėme, pažinimas prasideda nuo intuícijų ir tarpininkaujant sąvokoms įgyja logiškai formuoto žinojimo statusą. Pažinimas be sąvokų būtų negalimas, nes pažįstamojo objekto determinaciją sprendime atlieka predikatas, o pastarasis gali būti tik sąvoka. Tačiau šis sąvokų tarpininkavimas yra labai savotiškas. Sąvokos turi būti suprantamos kaip idealybės, kurios nėra nei psichinis potyris, nei realus dalykas. Sąvokos, pasak Sezemano, egzistuoja kaip autonomiška loginės būties sritis, kuri negali būti redukuota nei į intelektą, nei į pačius objektus. Sąvokos nėra nei natūrali, nei psichinė būtis.

Todėl ir sakoma, kad sąvokos sudaro tam tikrą būties sferą, kurią galime pavadinti, skirdami nuo realios būties, idealiu logišku pasauliu, idealia būtimi. Tokiu būdu mes matome: pažinimas, vykstant sprendimuose, nesustoja ties jo pažįstamu realiu objektu, bet išeina iš realybės ribų ir apsprendžia objektą idealios sąvokų būties remiamas. (Sezemanas 1929: 111)

Logikoje Sezemanas loginės sferos idealumą apibūdina kaip autonomišką, tačiau nėra aiškiai apibrėžiama, kaip per sąvokas pažinimas transcenduoja realybės ribas. Aišku tik tai, kad ideali būtis yra tikrovės dalis, kuri nesutampa su realia būtimi. Pažinimas gali būti nukreiptas tiek į realią, tiek į idealią tikrovę (Sezemanas 1929: 115). Sezemanas pabrėžia, kad logiškas modalumas turi ne subjektyvinę, bet objektyvinę reikšmę. Tai reiškia, kad logiškumas negali būti psichologinis, tačiau loginis modalumas skiriasi taip pat ir nuo ontologinio modalumo. Logika operuoja ne pačiais jusliniais objektais, bet jų prasmėmis. Loginio sprendimo elementai yra sąvokos, kurios gaunamos ne kaip juslinių patirčių apibendrinimai, bet kaip esminės prasmės išvalgos.

Tai, kas išreiškiama žodžiais „stalas“, „žmogus“ ir t. t., tai dar nėra nieko, ką mes galėtumėm jutimų organais pagauti arba įsivaizduoti. Mes galim įsivaizduoti atskirą stalą arba žmogų su tam tikromis individuališkoms savybėmis ir žymėmis, galime įsivaizduoti kokią nors stalo arba žmogaus pavidalo schemą, bet tai bus visados tam tikras konkretiškas jusminis vaizdas, o visai ne tai, ką mes turime akivaizdoj, kalbėdami arba mąstydami apie stalą arba žmogų. Ši žodžių „stalas“ ir „žmogus“ prasmė, kuri įeina į kiekvieną konkretišką stalo arba žmogaus vaidinį ir sąlygoja jo objektyvinę vienybę, kaip tik yra tai, ką mes logikoj vadiname sąvoka. (Sezemanas 1929: 28)

Sąvokos nesutampa nei su objektais, nei su psichiniais aktais, nes jos nurodo ne psichinius aktus ar realius objektus, bet jų prasmes. Gnoseologijoje filosofas patikslina sąvokų ir idealios būties vaidmenį pažinime.

Sąvokos, sprendinio turinys – tai, ką jie žymi, – yra tam tikra ideali (loginė) būtis, tam tikra bendra ideali dalykų padėtis. Ideali būtis prieinama tiktai mąstymui, bet ji nepareina nuo ats-

kiro mąstymo bei pažinimo akto. Ji stovi prieš pažįstantį subjektą tokiu pat būdu kaip ir reali būtis, t. y. ir ideali būtis kaip būtis nepriklauso nuo pažinimo akto, kuriuo ji pagaunama arba suvokiama. (Sezemanas 1987d: 283)

Sąvokos kaip sprendinio turinys pažymi tam tikrą idealią būtį, idealią dalykų padėtį. Ideali būtis pasižymi paradoksalumu. Ji nepriklauso nuo atskiro pažinimo ar mąstymo akto, kita vertus, ji yra prieinama tiktai mąstymui. Sezemanas formuluodamas idealios būties paradoksalumą atskleidžia jos intencionalią prigimtį. Nors Sezemanas nemini intencionalumo, jis iš esmės apmąsto tą pačią problemą, kurią Husserlis sprendė *Logi-niuose tyrinėjimuose*. Husserlis kritikuodamas loginį psychologizmą atskleidė, kad loginių sprendimų neįmanoma paaiškinti psichologinėmis priežastimis. Logikos dėsniai veikia nepaisant psichologinių potyrių. Kita vertus, loginiai dėsniai ir struktūros neegzistuoja kaip natūralios realybės objektai. Loginio psychologizmo kritika reikalavo pripažinti, kad egzistuoja autonomiška idealių reikšmių sritis. Pagrindinis paradoksas, su kuriuo susidūrė Husserlis, buvo tas, kad šios idealios loginės reikšmės nors ir yra nepriklausomos nuo mąstymo aktų, bet atrandamos tik per mąstymo aktus. Fenomenologinė intencionalumo samprata buvo suformuluota kaip šio paradokso sprendimas. Pirmiausia reikėjo pripažinti idealių reikšmių autonomiją, o tada aprašyti, kaip šios reikšmės pasireiškia specifiniuose sąmonės aktuose. Fenomenologija yra reikšmių, pasireiškiančių atitinkamuose sąmonės aktuose, aprašymas. Todėl fenomenologas privalo atskirti sąmonės aktus ir tuose aktuose duotus objektus. Pasak Husserlio, fenomenologiškai aprašant sąmonės aktų ir sąmonės objektų (reikšmių) koreliaciją reikia vengti tiek psychologizmo, tiek natūralizmo. Kitaip sakant, sąmonės aktai negali būti suprasti kaip subjektyviai psichiški, nes jie yra nukreipti į anapus sąmonės esančius objektus. Natūralistinis sąmonės ir jos objektų supaprastinimas padarytų neįmanomą pažinimo kaip idealių reikšmių pagavos aprašymą.

Sezemanas, kaip jau minėjau, taip pat kaip Husserlis atkreipia dėmesį į idealių objektų paradoksalų pobūdį. Jie nepriklausomi nuo mąstymo kaip psichinės veiklos, bet kartu jie atrandami tik per mąstymo išvalgas. Sezemanas taip pat kaip Husserlis atskiria mąstymo aktus ir tai, kas juose yra mąstoma. Mąstymas išeina už savo ribų, nes yra nukreiptas į tai, kas mąstoma, kas turima omenyje mąstant. Kitaip sakant, mąstymo aktas ir mąstymo objektas, į kurį yra nukreiptas pats save transcenduojantis mąstymo aktas, yra du skirtingi dalykai. Tačiau šis skirtumas yra įveikiamas mąstymui įsisavinant apmąstomą objektą. Šią intencionalią sąmonės struktūrą galima apibūdinti imanentinio transcendentto vardu. Sezemanas ne kartą pažymi šio santykio paradoksalumą.

Mintis (sąmonės turinys) santykiauja su objektu panašiai kaip žodis su sąvoka arba sprendiniu (mintimi). Žodis žymi sąvoką, ir sąvoka negali būti išreikšta kitaip kaip per žodį, žodžiu (arba kuriuo nors kitu ženklu). Bet tai, ką žodis žymi, nėra žodis ir net neturi su juo kaip ženklu nieko bendra. Pati žodžiu žymima sąvoka yra už žodžio ribų, yra jam transcendentiška. (Sezemanas 1987d: 284)

Mąstymas, kuris transcenduoja pats save atverdamas apmąstomą objektą, negali būti suprstas aiškinant mąstymą kaip eilinį materialaus pasaulio daiktą. Pasak Sezemano, są-

monė negali būti suprasta kaip dėžė, kurios viduje yra sukrauti išorinio pasaulio atvaizdai. Priešingai nei teigia idealistai, Sezemanas sąmonę apibūdina kaip atvirą pasauliui, nes ji yra esmiškai susijusi su objektais, į kuriuos ji nukrypsta. Pažinimas, pasak Sezemano, yra objektyvus, nes sąmonės turinį lemia objektai. Objektai yra duoti pačiuose reiškiniuose, nors ir nesutampa su jais. Todėl šie besireiškiantys objektai yra ir transcendentiniai, ir imanentiniai tuo pat metu. „Kur yra reiškinys, ten yra ir tai, kas juo pasireiškia“ (Sezemanas 1987d: 287). Galima teigti, kad sezemaniškas kritinio realizmo projektas realizuoja visus svarbiausius fenomenologinio intencionalių objektų aprašymo reikalavimus.

Bet grįžkime prie to, kokį vaidmenį pažinime atlieka loginė idealybė. Sezemanas dažnai kartoja, kad logiškai formuotas žinojimas remiasi pirmine intuicija, o intuicijoje yra tiesiogiai duotas ne vienas ar kitas objekto aspektas, bet jo visuma. Tiksliau tariant, tuo ar kitu aspektu yra duotas pats objektas. Tai reiškia, kad objekto transcendentiskumas neprieštarauja jo imanentiškumui, bet, priešingai, jie yra vienas su kitu esmingai susiję koreliatyviu santykiu. Tuo remiantis galima tvirtinti, kad logiškai formuotas žinojimas ne paneigia intuityvią duotį, bet yra su ja koreliatyviai susijęs. Pažinimas yra proto ir patyrimo jungtis, o ideali būtis yra pačios tikrovės duoties bendra struktūra.

Negalima tvirtinti, kad pažinimas išplaukia iš dviejų skirtingų ir vienas nuo kito nepriklausančių šaltinių – iš patyrimo ir iš proto. Vienintelis šaltinis yra pati realybė – tikrovė. Ideali būtis, kurią suvokia protas, nėra visiškai savarankiškas pasaulis, bet tik tam tikras pačios tikrovės momentas, jos bendra struktūra, kurią mąstymas analizės būdu paverčia savarankišku objektu. Vadinasi, abstrakcijos ir žinojimo struktūra pareina nuo paties pasaulio struktūros (du pažinimo laipsniai ir formos). Ideali būtis yra apriorinis žinojimo momentas. Ir šitas apriorinis momentas mums parodo, kad kiekvienas objektas arba reiškinys, kurį mes pažįstame, yra kažkas, kas egzistuoja ne atskirai ir izoliuotai, bet kas įeina į pasaulį, kas susiję su kitais šio pasaulio objektais ir reiškiniais ir kame šiaip ar taip atsispindi bendra pasaulio struktūra. (Sezemanas 1987d: 252)

Apibendrinant galima teigti, kad sąvokos ir loginė idealybė apskritai nėra tarpininkai tarp tikrovės ir pažįstančio mąstymo. Tai yra apriorinės tikrovės duoties struktūros. Kiekvieno objekto duotis implikuoja duoties struktūrą, kuri savo ruožtu yra susieta su bendra pasaulio struktūra. Nurodydamas duoties struktūrų idealumą Sezemanas primena, kad jos neegzistuoja nei daiktuose, nei mąstyme. Jos gali būti pagautos tik kaip fenomenų raiškos sąlygos. Pažinimas kaip ideali loginė būtis yra pavaldus loginiams mąstymo dėsniams, tačiau idealioji būtis nesutampa su žinojimo visuma. Pažinimą sudaro logiškai formuotas sluoksnis ir ikiloginių intuicijų sluoksnis, kurie sąveikauja tarpusavyje ir papildo vienas kitą.

Dialektikos problema Sezemano pažinimo filosofijoje

Dialektikos problema Sezemano pažinimo teorijoje suformuluota jau jo įvadinėje studijoje *Grynojo žinojimo problema*. Remdamasis Hegeliu Sezemanas žinojimą supranta kaip tapsmą, kuriame aukštesnės žinojimo pakopos ne tik paneigia ankstesnes, bet ir jas išsaugo. Dialektinis prieštaravimas yra būdingas dalykinio ir nedalykinio žinojimo sąvei-

kai ir intuityvaus bei loginio žinojimo sąryšiui. Prie dialektikos Sezemanas vėl sugrįžta studijoje *Loginiai dėsniai ir būtis*. Šios studijos pirmoje dalyje jis teigia, jog loginiai dėsniai negalioja psichinei būčiai dėl jos fenomenų neapibrėžtumo, o antroje dalyje parodo, kad nuo subjekto nepriklausomam būties tapsmui yra būdingi prieštaravimai ir paradoksai, dėl kurių tapsmas geriau suprantamas taikant jam ne loginius, bet dialektinius dėsnius. Šioje studijoje atskleistas loginių dėsnių nepakankamumas psichinės ir nuo subjekto nepriklausomos būties pažinime atveria kelią dialektinio metodo taikymui. Nagrinėdamas loginių paradoksų problemą Sezemanas kartu nagrinėja prieštaravimą tarp absoliučių pažinimo pretenzijų ir istorinio jo sąlygotumo bei reliatyvumo. Jis pažymi, kad pažinimas vyksta kaip tikrovės sąvokinis idealizavimas. Šiuo idealizavimu būtis yra suobjektinama ir įvyksta laikiškumo išjungimas arba pasikėlimas virš jo. Tad pažinimą persmelkia idealios ir laikiškos būties įtampa, kai nepaisant būties tapsmo ji pagaunama universaliomis sąvokomis. Galima teigti, kad čia apčiuopiamas dialektinis individualios išvalgos ir objektyvuotos žinijos sąryšis.

Prie bendrųjų esminių išvalgų reikia priskirti dar ir šią: visa realioji būtis kaip tai, kas laikiška, kas yra tapsmas, apčiuopiama nuolatinėje kaitoje. Todėl tapsmui pavaldus ir pažinimas, tiek, kiek jis dalyvauja tikrovėje. Šis dalyvavimas yra dvejopas: pirma, jis realus kaip išgyvenimas, kaip psichinis įvykis, kuris realizuojasi atskiroje individualioje sąmonėje; antra – kaip objektyvuotas žinojimas, kaip mokslas, sudarantis atskirą objektyviosios kultūros sritį. Šie abu realieji pažinimo reiškimosi būdai yra egzistencialiai vienas su kitu susiję. Objektyvuota žinija visuomet yra išgyventos išvalgos pasekmė, o pastaroji, savo ruožtu, atsiranda remiantis esamu objektyvuotu mokslu. (Sezemanas 2010b: 165)

Loginio žinojimo ir intuicijos, idealiosios ir realiosios būties prieštaravimą Sezemanas siūlo spręsti pripažįstant, kad abi priešingybių pusės yra sujungiamos kaip vienos būties visumos dalys. Pažinimas yra įvykis būtyje. Kitaip sakant, pažinimas performuoja realią būtį atradamas joje ir išskeldamas į dienos šviesą idealybes. Žinojimo plėtojimas yra realios būties praplėtimas.

Pažinimas iš tiesų egzistuoja ne anapus būties. Jis pats yra įvykis būtyje; pažinime atsiranda naujas būties santykis, žinoma, visai savitas, kuris skleidžiasi, įgyja pavidaļą ir kartu objektyvuojasi sąvokų pasaulyje, idealioje žinojimo srityje visiškai apibrėžtomis formomis. Šio idealiojo (ir vis dėlto objektyvaus) pasaulio atsiradimas reiškia pasikeitimą pačioje realioje būtyje. Jo paties realumas reiškia pasikeitimą pačioje realioje būtyje. Jo paties realumas pasireiškia kaip gebėjimas išsiverbti į realiąją būtį ir ją performuoti. Kiekvienas naujas pažinimo rezultatas pirmiausia yra idealiosios būties išplėtimas ir pakeitimas, kartu pasikeitimas būtyje apskritai. (Sezemanas 2010b: 168)

Sezemanas studija *Apie dialektikos problemą*, kaip jau minėta, užbaigia gnoseologinius autoriaus tyrinėjimus. Ji buvo publikuota tame pačiame vokiško žurnalo *Blätter für Deutsche Philosophie* numeryje kaip ir Hartmanno studija *Hegelis ir realios dialektikos problema*. Sezemanas savo straipsnyje polemizuoja su Hartmanno dialektikos samprata. Hartmannas šiame straipsnyje teigia, kad dialektika yra ypatingas metodas, kuris skiriasi nuo įprastų metodų. Nei dedukcija, nei indukcija, nei analizė negali prilygti dialektikai,

nes visi šie metodai remiasi faktine objekto duotimi. Dialektika, skirtingai nuo minėtų metodų, yra inteligibilus įsigilinimo judesys, kai nuosekliai yra fiksuojamos vis naujos to paties objekto pusės. Dialektika remiasi ne statiškai užfiksuotu objektu, bet gilinasi į paties objekto kismą. Tad Hartmannas Hegelio dialektiką vertina už tai, kad ši geba atskleisti paties objekto daugialypumą. Dialektika sąvokas paversdama takiomis ir tarpusavyje prieštaraujančiomis gali neigti tradicinės logikos normas, bet tai priklausys nuo to, ar objektas yra stabilus, ar takus. Dialektiniai sąvokų prieštaravimai, pasak Hartmanno, turi atskleisti realią dialektiką – paties dinamiško objekto prieštaravimų struktūrą (1957: 323–346).

Sezemanas savo straipsnyje komentuoja Hartmanno pateiktą Hegelio dialektikos interpretaciją. Sezemanas pritaria realistinei Hegelio dialektikos sampratos kritikai, tačiau jis atmeta Hartmanno ontologinių antinomijų sampratą teigdamas, kad prieštaravimai yra būdingi sąvokiniam pažinimui, o ne pačiai būčiai ir jos fenomenų dinamikai (Sezemanas 2010c: 198). Vaišvila (1980: 181) taip apibendrina Sezemano ir Hartmanno koncepcijų sąryšį:

V. Sezemanas perėmė ne tik N. Hartmano problematiką; jo išvados dažnai buvo „tos pačios krypties“, kaip ir N. Hartmano. To neslėpė ir pats V. Sezemanas. Tačiau būtų klaidinga pervertinti N. Hartmano įtaką V. Sezemanui. Šią įtaką suabsoliutinus, minėtoji V. Sezemano studija ankstesnių jo darbų atžvilgiu atrodytų atsitiktinė tiek savo problematika, tiek ir rezultatais. Tuo tarpu, apžvelgę ankstesnius V. Sezemano darbus, matome, kad dialektikos problematika viena ar kita forma atsispindi daugelyje V. Sezemano veikalų, o sprendžiant ontologinių prieštaravimų klausimą, kaip vieną svarbiausių dialektikos klausimų, V. Sezemano svarstymų rezultatai radikaliai pralenkia N. Hartmano išvadas, sudarydami prielaidas interpretuoti dialektiką kitaip, negu tai darė N. Hartmanas.

Sezemanas plėtoja Hartmanno išvalgas apie ontologines pažinimo prielaidas. Sezemanas pritaria Hartmannui, kad dialektikos negalima paaiškinti remiantis formalia schema, trimis tezės, antitezės ir sintezės žingsniais. Svarbiausia dialektikoje yra ne schema, bet prieiga ir prisitaikymas prie paties objekto. Svarbiausias esąs dialektikos sąryšis su objekto patyrimu:

Metodinė savimonė, metodo išsąmoninimas visada yra kažkas antrinio, vėlesnio, kas pasireiškia, kai jau randamas metodo pritaikymas pažinimo objektui. Kiekvienam metodui yra esminga ypatybė ir būdas, kaip jis randa prieigą prie objekto, koks jo požiūrio kampas į objektą ir kokia pagava. Tačiau tai reiškia, kad metodas kyla iš tiesioginio ryšio su objektu, iš tam tikro patyrimo; jis kreipiasi į savo objektą, o ne atvirkščiai – objektas į jį. Tai galioja ir dialektikai. Ji taip pat turi savo patyrimiškus pamatus ir tiek, kiek ji grindžiama patyrimu, pasiteisina kaip metodas. Objekto savitumas čia taip pat yra lemiamas dalykas. Kiekviena atskira būties sritis pareikalauja atskiros jos prigimtį atitinkančios dialektikos. (Sezemanas 2010c: 173)

Aš manau, kad Sezemanas Hegelio dialektiką interpretuoja fenomenologiškai. Dialektika turinti atskleisti objekto būties fenomeno savitumą. Ten, kur Hegelis laikosi tokios fenomenologinės pozicijos, pasak Sezemano, jo dialektika veikia nepriekaištingai, o kai dialektika praranda sąryšį su fenomenų patyrimu, tai pasirodo esanti nevaisinga ir nepakankama. Sezemanas pritaria Hartmannui, kad šiuo požiūriu svarbiausia yra Hegelio Dvasios fenomenologija, nes čia atskleidžiama reali dialektika, kuri yra paremta dvasinio

gyvenimo faktais. O logikos ir gamtos filosofijos srityse dialektika dažnai virstanti paviršutiniška schema. Pasak Sezemano, dialektika yra objektyvi tiek, kiek ji yra išaknyta pačiuose objektuose ir jų savitumo patyrimė. Dialektika yra būtina ten, kur tenka tyrinėti dinamišką objektų tapsmą. Sezemanas būties tapsmą plačiai nagrinėjo minėtoje studijoje *Loginiai dėsniai ir būtis*. Būties dinamiką, pasak filosofo, turi atitikti ir į ją nukreiptas pažinimas. Tai gali užtikrinti ne statiškos formaliosios logikos sąvokos, bet dinamiškai kintančios dialektinės sąvokos. Dialektika turi atitikti realios būties kismą. Sezemano teigimu, būties kismo ir sąvokų paslankumo sąryšį šiuolaikinėje filosofijoje apmąsto Bergsonas. Jo filosofija yra grindžiama betarpiška tapsmo trukmės intuiicija. Gyvybės filosofija turi remtis ne diskursyviu pažinimu, kuris vykdomas sustingusiomis sąvokomis, bet dinaminio intuityviu pažinimu. Sezemanas teigia, kad Bergsonas ir Hegelis panašiai remiasi tampančios būties ir dinamiško nediskursyvaus mąstymo sąryšiu ir taip siekia pažinti būties tapsmą. „Hegelio sistemoje Bergsono intuiiciją atitinka dialektinis patyrimas, į būties visumą nukreipto proto išgyvenimas, kuris pranoksta analizuojančią ir atskiriančią intelekto veiklą“ (Sezemanas 2010c: 176).

Apibendrinant dialektikos reikšmę pažinimo teorijoje reikia pažymėti, kad Sezemanas ją vertina pozityviai. Jis pabrėžia ontologinį dialektikos pobūdį, tai, kad ji yra visų pirma realioji dialektika, o ne idealistiškai spekuliatyvus pažinimo būdas. Dialektika negali būti suprasta kaip būčiai primesta loginė konstrukcija, kaip užbaigta schema, ji pati yra konkretus tapsmas. Dialektika prasideda ne nuo sąvokų dialektikos, bet nuo tiesioginės tapsmo intuiicijos, kuriai ieškoma adekvačios loginės formos. Dialektika nėra paprastas statiškų sąvokų pakeitimas dinamiškėmis, bet statiškų sąvokų išplėtojimas paverčiant jas dinamiškėmis. Taip yra pašalinamas abstrahuojantis ir izoliuojantis sąvokų pobūdis, kai atskiras momentas yra atskiriamas nuo visumos ir atveriamas kelias pažinti konkretybę, dinamiškumą, gyvumą – kiekvieną atskirą momentą susiejant su visuma. Išvardyti momentai leidžia Sezemanui išvelgti hėgeliškos dialektikos ir bergsoniškos intuiicijos sąryšį. Mano manymu, šis Sezemano išvelgtas intuiicijos ir dialektikos sąryšis atskleidžia pažinimo ir pačios būties dialektinę logiką. Sezemanas neneigia formaliosios logikos reikšmės kaip pažinimo instrumento, tačiau logikos priklausomybė nuo objektų dinamiškų struktūrų reikalauja intelektinį (abstraktus pažinimo) lygmenį susieti su proto (konkretaus pažinimo) lygmeniu. Formalioji logika turi būti integruota į dialektinį pažinimo procesą, kuris atskleistų realios ir idealios būties virsmus. Šios Sezemano filosofijos tendencijos akivaizdžiai pasireiškia ir jo pokariniuose darbuose³.

Išvados

Sezemanas nagrinėja logikos ir būties santykio problemą. Jis pripažįsta, kad logika yra racionali, o būtis iracionali. Sezemanas atmeta neokantišką loginio idealizmo tezę, kad būtis turi būti redukuota į logiką. Ten, kur negalioja loginis neprieštaravimo dėsnis, yra

³ Šios tendencijos atsiskleidžia dviem aspektais. Pirmą, Sezemanas savo pokariniuose rankraščiuose tyrinėja formaliosios logikos ir dialektikos suderinamumą. Antra, jis realios ir idealios būties dialektiką apmąsto Taišeto lageryje parašytame traktate apie materijos ir dvasios sąryšį. Minėti rankraščiai rengiami publikuoti ir turėtų būti paskelbti netrukus.

reikalingas kitoks nei formaliai logiškas žinojimas, kuris atsižvelgtų į būties iracionalumą. Loginis pažinimas negali aprėpti būties duoties ar redukuoti jos į moksliskai pažįstamas problemas. Kita vertus, pati duotis ir jos intuicija taip pat neužtikrina būties pažinimo. Intuicija turi būti išreikšta kalbiškai, tik tada ji įgyja loginio sprendinio pavidalą. Logiškai formuotas žinojimas atskleidžia sąvokų kaip idealių esinių sistemą, tačiau ji yra nekintanti ir negalinti vystytis. Todėl dialektika, skirtingai nuo formaliosios logikos, turi atskleisti, kaip vyksta gyvas pažinimas. Dialektika leidžia apmąstyti duoties sąryšį su tuo, kas neduota. Dialektika leidžia būtų analizuoti kaip neužbaigtą ir neapibrėžtą, kaip tampančią ir atvirą begaliniam kismui, ji leidžia susieti atskirą aspektą su visuma. Kadangi būtis suprantama kaip tapsmas, tai nebelieka radikalaus skirtumo tarp realios ir idealios būties. Ideali būtis yra įtraukiama į realią būtų kaip jos galimybių atskleidimas. Idealių schemų sukūrimas yra pažinimo sferų išplėtimas, nes idealios schemas yra įgyvendinamos realybėje ją pakeičiant ir pertvarkant.

Literatūra

- Hartmann, N., 1914. Ueber die Erkennbarkeit des Apriorischen. *Logos* 5(3): 290–329.
- Hartmann, N., 1957. Hegel und das Problem der Realdialektik. In: *Kleinere Schriften II. Abhandlungen Zur Philosophie-Geschichte*. Berlin: Walter De Gruyter, 323–346.
- Lozuraitis, A., 1987. Gnoseologijos labirintuose. In: V. Sezemanas. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 5–24.
- Pietras, A., 2018. The Ontology of Procesual Being: Nicolai Hartmann's interpretation of the Hegelian Dialectical Process. *Constructivist Foundations* 14 1: 62–65.
- Scheler, M., 1916. *Der formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*. Halle: Max Niemeyer.
- Sesemann, V., 1927. Zum Problem des Reinen Wissen. *Philosophische Anzeiger* 2 (2–3), 204–235; 324–344.
- Sezemanas, V., 1929. *Logika. Paskaitos, laikytos Lietuvos iniversiteto Humanitarinių mokslų fakultete*. Kaunas: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys.
- Sezemanas, V., 1987a: Dalykinis ir nedalykinis žinojimas, iš vok. kalbos vertė A. Gailius. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 27–86.
- Sezemanas, V., 1987b: Racionalumas ir iracionalumas, iš vok. kalbos vertė A. Gailius. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 87–153.
- Sezemanas, V., 1987c: Loginis racionalumas, iš vok. kalbos vertė V. Endriukaitis. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 154–205.
- Sezemanas, V., 1987d: Gnoseologija. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 209–334.
- Sezemanas, V., 1987e: Mūsų laikų gnoseologijai naujai orientuojantis. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 335–366.
- Sezemanas, V., 2010a. Logikos dėsniai ir būtis, iš vok. kalbos vertė D. Viliūnas ir L. Anilionytė. In: *Loginiai ir gnoseologiniai tyrinėjimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrinėjimų institutas, 12–120.
- Sezemanas, V., 2010b: Apie loginių paradoksų problemą, iš vok. kalbos vertė D. Viliūnas. In: *Loginiai ir gnoseologiniai tyrinėjimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrinėjimų institutas, 121–172.
- Sezemanas, V., 2010c: Apie dialektikos problemą, iš vok. kalbos vertė D. Viliūnas. In: *Loginiai ir gnoseologiniai tyrinėjimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrinėjimų institutas, 173–198.
- Vaišvila, A., 1980. *Logikos mokslas Lietuvoje*. Vilnius: Mintis.